

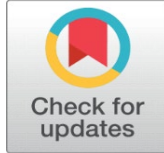
AN ANALYTICAL STUDY ON THE AWARENESS OF SCHEDULED TRIBE (ST) WOMEN REGARDING THE PESA ACT AND THEIR CONTRIBUTION TO THE BENEFITS RECEIVED - SPECIAL REFERENCE TO GADCHIROLI DISTRICT

अनुसूचित - जमातीतील (अ.ज.) महिलांची पेसा (झएडअ) कायद्यासंदर्भातील जागरूकता व त्यांना मिळणाऱ्या लाभाच्या योगदानाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन (विशेष संदर्भ- गडचिरोली जिल्हा)

Pankaj Khandekar ¹, Dr. Kishore B. Vasnik ²

¹ Researcher, Department of Political Science, Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur, India

² Research Guide Department of Political Science Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur, India

ABSTRACT

English: This study explores the awareness level of Scheduled Tribe (ST) women in Gadchiroli district regarding the provisions of the Panchayat (Extension of Scheduled Areas) (PESA) Act, 1996 and examines their role in utilizing the benefits provided under the Act. The research adopts mixed methods including survey, interviews and focus group discussions to assess their knowledge base, participation in local governance and challenges faced in accessing PESA benefits. The findings reveal that while some Scheduled Tribe women actively participate in Gram Sabha meetings and decision-making processes, a significant knowledge gap persists due to socio-cultural barriers, limited education and inadequate inclusion efforts. The study highlights the need for targeted awareness programmes, increasing women's representation in administration and policy interventions to empower Scheduled Tribe women by effectively utilizing PESA provisions. Strengthening their role in self-governance will contribute to improving social and economic development in tribal communities.

Hindi: हा अध्ययन गडचिरोली जिल्ह्यातील अनुसूचित जमाती (एसटी) महिलांच्या पंचायत (अनुसूचित क्षेत्रांचा विस्तार) (पेसा) अधिनियम, १९९६ च्या तरतुदीबाबत जागरूकता पातळी शोधतो आणि या कायद्यांतर्गत प्रदान केलेल्या लाभांचा वापर करण्यासाठी त्यांची भूमिका तपासतो. संशोधन त्यांच्या ज्ञानाची व्याप्ती, स्थानिक प्रशासनातील सहभाग आणि पेसा लाभांमध्ये प्रवेश करताना येणाऱ्या आव्हानांचे मूल्यांकन करण्यासाठी सर्वेक्षण, मुलाखती आणि लक्षित गट चर्चा यासह मिश्र पद्धतीचा अवलंब करते. निष्कर्षावरून असे दिसून आले आहे की काही अनुसूचित जमातीतील स्त्रिया ग्रामसभेच्या बैठका आणि निर्णय प्रक्रियेत सक्रियपणे सहभागी होत असताना, सामाजिक-सांस्कृतिक अडथळे, मर्यादित शिक्षण आणि अपुऱ्या समावेशनाच्या प्रयत्नांमुळे ज्ञानातील एक महत्त्वपूर्ण अंतर कायम आहे. पेसा तरतुदींचा प्रभावीपणे उपयोग करून अनुसूचित जमातीतील महिलांना सक्षम करण्यासाठी लक्षित जागरूकता कार्यक्रम, प्रशासनातील महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढवणे आणि धोरणात्मक हस्तक्षेपांची गरज या अध्ययनात अधोरेखित करण्यात आली आहे. स्व-शासनातील त्यांची भूमिका मजबूत केल्याने आदिवासी समुदायांमध्ये सामाजिक आणि आर्थिक विकास सुधारण्यास हातभार लागेल.

Keywords: PESA Act, Scheduled Tribe Women, Awareness, Local Administration, Gadchiroli District, Tribal Empowerment, पेसा कायदा, अनुसूचित जमाती महिला, जागरूकता, स्थानिक प्रशासन, गडचिरोली जिल्हा, आदिवासी सशक्तीकरण

DOI

10.29121/shodhkosh.v5.i7.2024.4403

Funding: This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Copyright: © 2024 The Author(s). This work is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

With the license CC-BY, authors retain the copyright, allowing anyone to download, reuse, re-print, modify, distribute, and/or copy their contribution. The work must be properly attributed to its author.

1. प्रस्तावना

भारतातील आदिवासी समुदायांना ऐतिहासिकदृष्ट्या सामाजिक-आर्थिक उपेक्षिततेचा सामना करावा लागला आहे, ज्यामध्ये शासन आणि निर्णय प्रक्रियेपर्यंत मर्यादित प्रवेश आहे. या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, पंचायत (अनुसूचित क्षेत्रांचा विस्तार) अधिनियम, १९९६ (पेसा कायदा) च्या तरतुदी लागू करण्यात आल्या, ज्याने अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामसभांना त्यांच्या संसाधनांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि स्वायत्तपणे निर्णय घेण्याचे अधिकार दिले. या कायद्याचा उद्देश अनुसूचित जमातींमध्ये (एसटी) त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी महत्त्वपूर्ण असलेल्या जमीन, पाणी आणि वनसंपत्तीवरील त्यांचे हक्क सुनिश्चित करून स्व-शासन मजबूत करणे आहे. महाराष्ट्राच्या पूर्वकडील भागात असलेल्या गडचिरोली जिल्ह्यामध्ये आदिवासी बहुल आहे, त्यामुळे पेसा कायद्याच्या प्रभावाचा अध्ययन करण्यासाठी हा एक महत्त्वाचा प्रदेश बनला आहे. तथापि, हा कायदा आदिवासी सबलीकरणासाठी कायदेशीर चौकट प्रदान करत असताना, त्याची प्रभावीता मुख्यत्वे स्थानिक आदिवासी समुदायांच्या, विशेषतः महिलांच्या जागरूकता आणि सहभागाच्या पातळीवर अवलंबून असते. अनुसूचित जमाती (एसटी) स्त्रिया समाज कल्याण, संसाधन व्यवस्थापन आणि स्थानिक प्रशासनामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. तरीही, शिक्षणाचा अभाव, पितृसत्ताक नियम आणि त्यांच्या कायदेशीर हक्कांबद्दल अपुरी जागरूकता यासारख्या कारणांमुळे त्यांचा निर्णयप्रक्रियेतील सहभाग मर्यादित राहतो.

पेसा कायद्याबाबत गडचिरोलीतील अनुसूचित जमातीतील महिलांमध्ये किती जागरूकता आहे याचे विश्लेषण करणे आणि त्याचे फायदे वापरण्यात त्यांचे योगदान तपासणे हा या अध्ययनाचा उद्देश आहे. हे त्यांचे हक्क बजावतांना त्यांना येणाऱ्या आव्हानांचा शोध घेते आणि प्रशासन आणि विकास उपक्रमांमध्ये त्यांचा सहभाग सुधारण्यासाठी उपाय सुचवते. पेसा धोरणामध्ये अनुसूचित जमाती महिलांची जागरूकता पातळी आणि सहभाग समजून घेऊन, हे संशोधन आदिवासी स्वशासन बळकट करण्यासाठी आणि सर्वसमावेशक विकास सुनिश्चित करण्यासाठी मुख्य धोरणात्मक परिणामांवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करते.

2. अध्ययनाची उद्दिष्टे

- 1) गडचिरोली जिल्ह्यातील पेसा कायद्याबाबत अनुसूचित जमातीतील महिलांच्या जागरूकतेच्या पातळीचे विश्लेषण करणे.
- 2) पेसा धोरणा अंतर्गत निर्णय प्रक्रियेतील त्यांच्या सहभागाचे मूल्यांकन करणे.
- 3) कायद्यातील तरतुदींचा त्यांना कितपत फायदा होतो याचे मूल्यांकन करणे.
- 4) च्या सक्रिय सहभागास अडथळा आणणारी आव्हाने ओळखणे आणि धोरणात्मक उपाय सुचवणे.

3. साहित्य समीक्षा

अनेक संशोधकांनी पेसा कायद्याची (१९९६) अंमलबजावणी आणि आदिवासी समुदायांवरील परिणामांचे विश्लेषण केले आहे, विशेषतः शासनात अनुसूचित जमातीतील महिलांच्या जागरूकता आणि सहभागावर लक्ष केंद्रित केले आहे. बाविस्कर (२००७) यांनी अधोरेखित केले की हा कायदा आदिवासी स्वराज्यासाठी कायदेशीर पाया प्रदान करतो, परंतु नोकरशाहीच्या अडथळ्यांमुळे आणि जागरूकतेच्या अभावामुळे त्याची अंमलबजावणी कमकुवत राहते. त्याचप्रमाणे, कुमार आणि सिंग (२०१०) यांना असे आढळून आले की अनुसूचित जमातीतील समुदायांना, विशेषतः महिलांना त्यांच्या अधिकारांबद्दल मर्यादित ज्ञान आहे, ज्यामुळे निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग मर्यादित होतो. सुंदर (२०१३) यांनी धोरण आणि सराव यांच्यातील संबंध तोडण्यावर भर दिला, हे लक्षात घेऊन की खोलवर रुजलेले पितृसत्ताक नियम स्त्रियांसाठी पेसाच्या परिणामकारकतेमध्ये आणखी अडथळा आणतात. शर्मा (२०१६) यांनी शासनातील अनुसूचित जमाती महिलांच्या भूमिकेचे परीक्षण केले आणि त्यांना असे आढळून आले की ग्रामसभांमध्ये वाढलेले प्रतिनिधित्व असूनही, त्यांची वास्तविक निर्णय घेण्याची शक्ती अनेकदा सामाजिक-सांस्कृतिक अडथळ्यांमुळे मर्यादित असते. मिश्रा आणि पटेल (२०१८) यांनी नोंदवले की अनुसूचित जमातीतील स्त्रिया प्रशासनाच्या बैठकींना उपस्थित राहतात, तरीही स्थानिक निर्णय प्रक्रियेत पुरुषांच्या वर्चस्वामुळे त्यांचा आवाज नेहमीच ऐकू येत नाही. सामाजिक-आर्थिक आव्हाने, जसे की कमी साक्षरता आणि गरिबी, दास (२०१५) आणि मेहता (२०१७) यांनी पुढे शोधून काढले, ज्यांनी पेसा-संबंधित फायद्यांसह महिलांच्या सहभागाला मर्यादित करणारे प्रमुख घटक म्हणून ओळखले. चक्रवर्ती (२०१९) आणि झा (२०२०) सारख्या अलीकडील अध्ययनानी असे सुचवले आहे की जागरूकता मोहिमा आणि क्षमता-निर्माण कार्यक्रम महिलांचे ज्ञान आणि सहभाग वाढवू शकतात. देशमुख (२०२१) यांनी विशेषतः गडचिरोली जिल्ह्यासह महाराष्ट्राचे परीक्षण केले आणि असे आढळले की काही भागात जागरूकता पातळी सुधारत असताना, एक महत्त्वपूर्ण अंतर अजूनही आहे. शेवटी, राव आणि वर्मा (२०२२) यांनी अनुसूचित जमातीतील महिलांमध्ये पेसा जागरूकता वाढवण्यासाठी डिजिटल साधन आणि स्थानिक नेतृत्व प्रशिक्षणाची भूमिका शोधून काढली, असे सुचवले की समुदाय-आधारित उपक्रमांसह तंत्रज्ञानाचे एकत्रीकरण करणे हे सक्षमीकरणासाठी एक प्रभावी धोरण असू शकते. हा अध्ययन गडचिरोली जिल्ह्याच्या विशिष्ट प्रकरणाचे मूल्यांकन करून आणि अनुसूचित जमातीतील महिलांमधील जागरूकता आणि सहभागातील अंतर भरून काढण्यासाठी उपायांची शिफारस करून या निष्कर्षावर आधारित आहे.

4. संशोधन पद्धती

हा अध्ययन गडचिरोली जिल्ह्यातील पेसा कायद्यांतर्गत शासनामध्ये अनुसूचित जमातीच्या महिलांच्या जागरूकता आणि सहभागाचे मूल्यांकन करण्यासाठी मिश्र पद्धतीचा वापर केले गेले आहे. संशोधनामध्ये सामाजिक-आर्थिक वैशिष्ट्ये आणि जागरूकता व निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग यांच्यातील संबंधांवर लक्ष केंद्रित करून वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक आराखड्याचा वापर केला गेला आहे. अध्ययनात माहिती संकलित करण्यासाठी संरचित प्रश्नावली सर्वेक्षण, मुलाखती आणि लक्षित गट चर्चेचा वापर करण्यात आले आहे. गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी स्वशासन आणि महिला सक्षमीकरण बळकट करण्यासाठी धोरणात्मक शिफारशींमध्ये अध्ययनाचे निष्कर्ष योगदान देतील.

5. अनुसूचित - जमातीतील (अ.ज.) महिलांची पेसा कायद्यासंदर्भातील जागरूकता व त्यांना मिळणाऱ्या लाभाचे योगदान

पंचायतींचा अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये विस्तार (PESA) कायदा, १९९६ (पेसा कायदा) अनुसूचित क्षेत्रातील स्थानिक प्रशासन सक्षम करण्यासाठी, आदिवासी समुदायांसाठी स्वराज्य सुनिश्चित करण्यासाठी लागू करण्यात आला. हे कलम २४४(१) अंतर्गत ७३ व्या घटनादुरुस्तीच्या तरतुदींचा विस्तार करून, ग्रामसभांना प्राथमिक निर्णय घेणारी संस्था म्हणून बळकट करते. पेसाचे उद्दिष्ट आदिवासींचे पारंपारिक हक्क, सांस्कृतिक ओळख आणि नैसर्गिक संसाधनांवर नियंत्रण राखून स्वायत्ततेला चालना देणे आहे. शासनाचे विकेंद्रीकरण करून, पेसा हे सुनिश्चित करते की विकास उपक्रम स्वदेशी समुदायांच्या हितसंबंधांशी जुळतात आणि बाह्य प्रतिनिधीद्वारे त्यांच्यावर लादले जात नाहीत.

आदिवासी समाजातील महिला सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक संरचना टिकवून ठेवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. ते कृषी, वन संसाधन व्यवस्थापन आणि स्थानिक निर्णय घेण्यामध्ये सक्रियपणे सहभागी आहेत. पेसा कायदा ग्रामसभा आणि इतर प्रशासन संरचनांमध्ये त्यांचे प्रतिनिधित्व अनिवार्य करून त्यांचे योगदान मान्य करतो. तथापि, पारंपारिक लिंग भूमिका, सामाजिक अडथळे आणि पेसा अंतर्गत त्यांच्या हक्कांबद्दल जागरूकता नसल्यामुळे आदिवासी महिलांचा सहभाग मर्यादित आहे.

पेसाचे यश अनुसूचित जमातीच्या महिलांमध्ये त्यांच्या हक्क आणि हक्कांबाबत जागरूकतेच्या पातळीवर अवलंबून आहे. या जागरूकतेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांमध्ये साक्षरतेची पातळी, सरकारी उपक्रमांशी संपर्क व नागरी समाज संस्थांची भूमिका यांचा समावेश होतो. या प्रगती असूनही, धोरणातील तरतुदी आणि जमिनीवर त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी यामध्ये लक्षणीय अंतर आहे.

पेसाचे लाभ घेतांना अनुसूचित जमातीच्या महिलांना भेडसावणाऱ्या आव्हानांमध्ये जागरूकता आणि साक्षरतेचा अभाव, पुरुषप्रधान निर्णय घेण्यास अनुकूल सामाजिक आणि सांस्कृतिक नियम, नोकरशाहीचे अडथळे आणि भ्रष्टाचार व बेकायदेशीर भूसंपादन आणि खराब कायद्याची अंमलबजावणी यासारख्या शोषण प्रणालींचा समावेश आहे. योग्य संस्थात्मक समर्थन आणि प्रभावी देखरेख यंत्रणांशिवाय, पेसाचे फायदे अनेकदा अपेक्षित लाभाभर्यापर्यंत पोहोचण्यात अपयशी ठरतात.

पेसा कायदा खऱ्या अर्थाने प्रभावी होण्यासाठी, अनुसूचित जमातीच्या महिलांना लक्षित केलेल्या जागरूकता कार्यक्रमांमध्ये सुधारणा करणे, ग्रामसभा मजबूत करणे आणि शासनात महिलांचा सक्रिय सहभाग सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे.

6. अनुसूचित जमातीच्या महिलांमध्ये पेसा कायद्याबाबत जनजागृती

अनुसूचित जमाती (एसटी) महिलांमध्ये पेसा कायद्याबद्दल जागरूकता पातळी त्यांच्या अधिकारांचा वापर करण्याच्या आणि प्रशासनात सहभागी होण्याच्या क्षमतेसाठी महत्त्वपूर्ण आहे. पेसा कायदा अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामसभांना अधिकार देतो, आदिवासी समुदायांना त्यांच्या नैसर्गिक संसाधनांवर, निर्णय घेण्याची प्रक्रिया आणि विकास नियोजनावर नियंत्रण देतो. तथापि, लाभार्थी, विशेषतः अनुसूचित जमातीच्या महिलांना, कायद्यांतर्गत त्यांचे अधिकार आणि जबाबदाऱ्यांबद्दल माहिती असणे आवश्यक आहे.

जागरूकता तीन व्यापक श्रेणींमध्ये वर्गीकृत केली जाऊ शकते: कायदेशीर जागरूकता, राजकीय जागरूकता आणि आर्थिक जागरूकता. कायदेशीर जागरूकता म्हणजे त्यांना स्थानिक प्रशासनामध्ये निर्णय घेण्याचे अधिकार प्रदान करणाऱ्या घटनात्मक आणि कायदेशीर तरतुदींबद्दलची त्यांची समज, जसे की ग्रामसभेच्या सभांमध्ये भाग घेण्याचा त्यांचा अधिकार, सामुदायिक संसाधनांच्या वापरावर देखरेख करणे आणि त्यांची जमीन आणि जंगले यांचे शोषण रोखणे. राजकीय जागरूकतेमध्ये त्यांचा निवडणूक प्रक्रियेत सहभाग, गावाच्या कारभारात सहभाग आणि ग्रामसभांमध्ये चिंता व्यक्त करणे यांचा समावेश होतो. आर्थिक जागरूकता त्यांच्या आर्थिक हक्क, रोजगाराच्या संधी आणि पेसा धोरणा अंतर्गत सुविधा असलेल्या सरकारी कल्याणकारी योजनांमध्ये प्रवेश यांच्याशी संबंधित आहे.

शिक्षण, सरकारी उपक्रम आणि पारंपारिक व सांस्कृतिक समजुती यासह अनुसूचित जमातीच्या महिलांमधील जागरूकतेच्या पातळीवर अनेक घटक प्रभाव टाकतात. पेसा कायद्याद्वारे सादर केलेल्या पारंपारिक प्रशासन संरचना नेहमी पारंपारिक पद्धतींशी जुळत नसतील, ज्यामुळे गोंधळ किंवा

सहभाग घेण्यास अनिच्छा निर्माण होते. याव्यतिरिक्त, काही आदिवासी समुदायांमधील पितृसत्ताक नियम शासनातील महिलांच्या सहभागावर मर्यादा घालतात.

अशासकीय संस्था (एनजीओ) आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांची जागरूकता अंतर भरून काढण्यात महत्वाची भूमिका आहे. अनेक स्वयंसेवी संस्था कायदेविषयक साक्षरता कार्यक्रम, नेतृत्व प्रशिक्षण आणि क्षमता-निर्मिती सराव महिलांना सक्षम करण्यासाठी आणि प्रशासनातील त्यांच्या सहभागाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आयोजित करतात. तथापि, कमकुवत संस्थात्मक समर्थन असलेल्या भागात, पेसाच्या यशस्वी अंमलबजावणीमध्ये जागरूकतेचा अभाव हा एक मोठा अडथळा आहे.

अनुसूचित जमातीच्या महिलांमध्ये जागरूकता वाढवण्यासाठी शिक्षण आणि साक्षरता कार्यक्रम मजबूत करणे, सरकारी जागरूकता मोहिमांची प्रभावी अंमलबजावणी सुनिश्चित करणे आणि निर्णय घेण्यामध्ये महिलांच्या भूमिकेला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. अनुसूचित जमातीच्या महिलांना ज्ञान आणि संसाधनांसह सक्षम करून, त्या स्थानिक प्रशासनात सक्रियपणे योगदान देऊ शकतात, त्यांच्या हक्कांचे रक्षण करू शकतात आणि त्यांच्या समुदायाचा सर्वांगीण विकास करू शकतात.

7. पेसाचे लाभ घेण्यात अनुसूचित जमातीच्या महिलांचे योगदान

पेसा कायदा, अनुसूचित जमातीच्या महिलांचे सक्षमीकरण करण्याच्या उद्देशाने, अनेक आव्हानांना तोंड देत आहे जे त्यांच्या प्रशासनातील सहभाग आणि लाभांच्या वापरात अडथळा आणतात. या आव्हानांमध्ये अनुसूचित जमाती महिलांमध्ये कायद्यातील तरतुदींबाबत जागरूकता आणि शिक्षणाचा अभाव, आदिवासी समाजातील लिंगभेद आणि पितृसत्ताक नियम, पुरुष कुटुंबातील सदस्यांवर आर्थिक अवलंबित्व, नोकरशाहीची अकार्यक्षमता, भ्रष्टाचार आणि संस्थात्मक पाठबळाचा अभाव यांचा समावेश आहे.

पुरुष कुटुंबातील सदस्यांवर आर्थिक अवलंबित्व हा अनुसूचित जमातीच्या महिलांना पेसा लाभांचा पूर्णपणे वापर करण्यापासून रोखणारा आणखी एक अडथळा आहे. आर्थिक संसाधने, जमिनीची मालकी आणि रोजगाराच्या संधींपर्यंत मर्यादित प्रवेशामुळे त्यांची स्वतंत्र निर्णय घेण्याची क्षमता मर्यादित होते. आदिवासी महिलांमध्ये आर्थिक स्वावलंबन वाढवण्यासाठी मनरेगा आणि स्वयं-सहायता गट (SHG) सारख्या सरकारी योजना सुरू करण्यात आल्या आहेत, परंतु नोकरशाहीची अकार्यक्षमता, भ्रष्टाचार आणि संस्थात्मक समर्थनाचा अभाव यामुळे त्यांना या लाभांपर्यंत पोहोचणे कठीण होते.

पेसा कायद्याच्या अंमलबजावणीशी संबंधित नोकरशाही आणि प्रशासकीय अडथळे देखील महत्त्वपूर्ण आव्हाने आहेत. आदिवासी विकास कार्यक्रम राबविण्यासाठी जबाबदार असलेले अनेक सरकारी अधिकारी पेसा तरतुदी प्रभावीपणे अंमलात आणण्यास एकतर अनभिज्ञ आहेत किंवा तयार नाहीत, ज्यामुळे जमिनीचे हक्क, वन व्यवस्थापन आणि रोजगाराच्या संधींशी संबंधित कायद्यांची खराब अंमलबजावणी होत नाही. जटिल कायदेशीर प्रक्रिया आणि स्थानिक प्रशासनातील बाह्य संस्थांचे वर्चस्व यामुळे ग्रामसभांचा प्रभाव कमी होतो, ज्यामुळे अनुसूचित जमातीच्या महिलांना त्यांचे हक्क सांगणे कठीण होते.

नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे शोषण आणि जमीन दुरावल्याने अनुसूचित जमातीच्या महिलांवर विषम परिणाम होतो, ज्यांना औद्योगिक प्रकल्प, खाणकाम आणि बेकायदेशीर भूसंपादन यामुळे सतत विस्थापनाचा सामना करावा लागतो. गडचिरोली सारख्या प्रदेशात, जिथे वनसंपदा हे उपजीविकेचे प्राथमिक साधन आहे, तिथे महिलांना जमिनीच्या बळकावण्याचा सर्वाधिक त्रास होतो, कारण त्याचा थेट त्यांच्या उपजीविकेवर आणि अन्नसुरक्षेवर परिणाम होतो.

काही अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये हिंसाचार आणि बंडखोरीचा धोका अनुसूचित जमातीच्या महिलांना भेडसावणाऱ्या आव्हानांमध्ये आणखी एक जटिलता जोडतो. अतिरेकी गटांची उपस्थिती आणि आदिवासी प्रदेशांमध्ये सशस्त्र संघर्ष यामुळे अनेकदा हालचालींवर निर्बंध, सरकारी सेवांमध्ये मर्यादित प्रवेश आणि एकूणच भीतीचे वातावरण निर्माण होते. ज्या स्त्रिया पेसा अंतर्गत त्यांचे हक्क सांगण्याचा प्रयत्न करतात किंवा प्रशासनात भाग घेतात त्यांना शक्तिशाली हितसंबंधांच्या धमक्यांना सामोरे जावे लागू शकते, ज्यामुळे त्यांना सार्वजनिक व्यवहारात गुंतणे धोकादायक बनते.

या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी, शिक्षण आणि कायदेशीर साक्षरता सुधारणे, लिंग-संवेदनशील प्रशासनाला चालना देणे, आदिवासी अधिकारांची चांगली अंमलबजावणी सुनिश्चित करणे आणि महिलांचा आर्थिक सहभाग मजबूत करणे यासह बहुआयामी दृष्टिकोनाची आवश्यकता आहे. अनुसूचित जमाती स्त्रिया भय किंवा भेदभाव न करता त्यांचे हक्क बजावू शकतील असे वातावरण निर्माण करून, पेसा कायद्याची खरी उद्दिष्टे साध्य करता येतील, ज्यामुळे अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये अधिक समावेशक आणि शाश्वत विकास होईल.

8. पेसाचे लाभ घेताना अनुसूचित जमातीच्या महिलांसमोरील आव्हाने

पेसा कायदा, अनुसूचित जमातीच्या महिलांचे सक्षमीकरण करण्याच्या उद्देशाने, अनेक आव्हानांना तोंड देत आहे जे त्यांच्या प्रशासनातील सहभाग आणि लाभांच्या वापरात अडथळा आणतात. यामध्ये अनुसूचित जमातीच्या महिलांमध्ये जागरूकता आणि शिक्षणाचा अभाव, लिंगभेद, पितृसत्ताक नियम, कुटुंबातील पुरुषांवर आर्थिक अवलंबित्व, नोकरशाहीची अकार्यक्षमता, भ्रष्टाचार व संस्थात्मक पाठबळाचा अभाव यांचा समावेश आहे.

पुरुष कुटुंबातील सदस्यांवर आर्थिक अवलंबित्व देखील अनुसूचित जमातीच्या महिलांना पेसाचे लाभ पूर्णपणे वापरण्यात अडथळा आणत आहे. आर्थिक संसाधने, जमिनीची मालकी आणि रोजगाराच्या संधींपर्यंत मर्यादित प्रवेशामुळे त्यांची स्वतंत्र निर्णय घेण्याची क्षमता मर्यादित होते. मनरेगा आणि स्वयं-सहायता गट (SHG) सारख्या सरकारी योजना आर्थिक स्वयंपूर्णतेला प्रोत्साहन देतात, परंतु नोकरशाहीची अकार्यक्षमता, भ्रष्टाचार आणि संस्थात्मक समर्थनाचा अभाव यामुळे त्यांना या लाभांपर्यंत पोहोचणे कठीण होते.

पेसा कायद्याच्या अंमलबजावणीशी संबंधित नोकरशाही आणि प्रशासकीय अडथळे देखील महत्त्वपूर्ण आव्हाने आहेत. अनेक सरकारी अधिकारी पेसा तरतुदींची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यास अनभिज्ञ किंवा इच्छुक नाहीत. जटिल कायदेशीर प्रक्रिया आणि स्थानिक प्रशासनातील बाह्य संस्थांचे वर्चस्व यामुळे ग्रामसभांचा प्रभाव कमी होतो, ज्यामुळे अनुसूचित जमातीच्या महिलांना त्यांचे हक्क सांगणे कठीण होते.

नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे शोषण आणि जमीन दुरावल्याने औद्योगिक प्रकल्प, खाणकाम आणि बेकायदेशीर भूसंपादन यामुळे विस्थापित होणाऱ्या अनुसूचित जमातीच्या महिलांवर विषम परिणाम होतो. काही अनुसूचित क्षेत्रातील हिंसाचार आणि बंडखोरीचा धोका अनुसूचित जमातीच्या महिलांसमोरील आव्हानांमध्ये गुंतागुंत वाढवतो. या यशांची मोठ्या प्रमाणावर पुनरावृत्ती करण्यासाठी, मजबूत धोरणात्मक हस्तक्षेप, लक्षित जागरूकता कार्यक्रम आणि संस्थात्मक समर्थन आवश्यक आहे.

या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी बहुआयामी दृष्टीकोन आवश्यक आहे ज्यामध्ये शिक्षण आणि कायदेशीर साक्षरता सुधारणे, लिंग-संवेदनशील प्रशासनाला चालना देणे, आदिवासी अधिकारांची चांगली अंमलबजावणी सुनिश्चित करणे आणि महिलांचा आर्थिक सहभाग मजबूत करणे समाविष्ट आहे.

9. निष्कर्ष

चायतींचा अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये विस्तार (PESA) कायदा, १९९६ (पेसा) हा आदिवासी समुदायांना त्यांच्या नैसर्गिक संसाधनांवर स्वायत्त शासन आणि नियंत्रण देऊन त्यांना सक्षम करण्यासाठी लागू करण्यात आला. तथापि, या कायद्याची परिणामकारकता अनुसूचित जमातीच्या (एसटी) महिलांमधील जागरूकतेच्या पातळीवर आणि त्याचे लाभ घेण्यात त्यांचा सक्रिय सहभाग यावर अवलंबून आहे. हा अध्ययन, गडचिरोली जिल्ह्याचा विशेष संदर्भ घेऊन, पेसा तरतुदींच्या अंमलबजावणीमध्ये अनुसूचित जमातीच्या महिलांचे जागरूकता, सहभाग, आव्हाने आणि योगदान या विविध आयामांवर प्रकाश टाकतो. विशेष म्हणजे, वनहक्क, रोजगार योजना, बचत गट आणि सामुदायिक प्रशासन यासारख्या पेसाच्या अंमलबजावणीमध्ये अनुसूचित जमातीच्या महिलांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. त्यांच्या सक्रिय सहभागामुळे आर्थिक स्वयंपूर्णता आणि सामाजिक सक्षमीकरणात सुधारणा झाली आहे. तथापि, नोकरशाहीची अकार्यक्षमता, भ्रष्टाचार, संस्थात्मक समर्थनाचा अभाव आणि बाह्य संस्थांचा प्रभाव यासारखे अडथळे अनेकदा पेसाच्या उद्दिष्टांच्या पूर्ण पूर्ततेमध्ये अडथळा आणतात. धोरण आणि व्यवहारातील अंतर कमी करण्यासाठी, जागरूकता वाढवण्यासाठी, शासनात महिलांचा सहभाग वाढवण्यासाठी आणि कल्याणकारी योजनांची पारदर्शक अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी लक्षित हस्तक्षेप आवश्यक आहेत. अनुसूचित जमातीच्या महिलांना पेसा अंतर्गत त्यांचे हक्क सांगण्यासाठी आवश्यक ज्ञान आणि आत्मविश्वासाने सुसज्ज करण्यासाठी क्षमता-निर्माण उपक्रम, नेतृत्व प्रशिक्षण आणि कायदेशीर साक्षरता कार्यक्रमांना बळकटी दिली पाहिजे. पेसाच्या उद्दिष्टांच्या प्रभावी पूर्ततेसाठी सरकारी संस्था, नागरी समाज संस्था आणि स्थानिक समुदाय यांचा समावेश असलेल्या सर्वांगीण दृष्टिकोनातून या आव्हानांना तोंड देणे महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ

- Agramee. (n.d.). Myths and Realities of Tribal Development. Retrieved from <http://www.agramee.org/Myths%20and%20Realities.pdf>
- Ambagudia, J. (2010). Tribal rights, dispossession, and the state in Orissa. *Economic and Political Weekly*, 60-67.
- Article 244 (1) and (2) described in the Fifth Schedule of the Constitution of India. (1996).
- Bijoy, C. R. (2012). Policy brief on Panchayat Raj (Extension to Scheduled Areas) Act of 1996. New Delhi: United Nations Development Programme (UNDP).
- Bhatia, A., & Jain, S. (2017). Understanding the Land Rights of Tribal Populations in Scheduled Areas. Center for Policy Research.
- Deccan Chronicle. (n.d.). Think PESA, Not Paisa. Retrieved from <http://www.deccanchronicle.com/op-ed/think-pesa-not-paisa-602>
- Dung, J. D. (2017). An implication of three-tier Panchayati Raj vs PESA-1996 in scheduled areas of Sundargarh (A short vision of Katang Gram Panchayat). *International Journal of Management, IT & Engineering*, 7(5), 1-10.
- Ekka, V. (2019). Drawing lessons from 'Indigenous Self-Governance'. *Legal News and Views*, October.
- Government of India. (1996). The Panchayats (Extension to the Scheduled Areas) Act, 1996 (PESA Act). Retrieved from <https://indiacode.nic.in/bitstream/123456789/1609/1/199676.pdf>

- Inclusion India. (n.d.). PESA and Development in Tribal Areas. Retrieved from http://www.inclusion.in/index.php?option=com_content&view=article&id=132&Itemid=98
- Law, L. (2022, December 24). Emotional speech by President Droupadi Murmu at Supreme Court Constitution Day Celebration. Retrieved December 24, 2022, from <https://www.youtube.com/watch?v=X1KcvoF6laE>
- Manish, B. K. (2014). Fifth Schedule & Beyond: Aspects of the Tribal Question. Hyderabad: NALSAR University of Law.
- Ministry of Panchayati Raj (MOPR). (2023). Statement of PESA Rules Framed by PESA States. Ministry of Panchayati Raj, Government of India. Retrieved January 13, 2024, from <https://panchayat.gov.in/document-category/pesa-rules-framed-by-pesa-states/>
- Ministry of Rural Development, Government of India. (2002-03). Annual Report 2002-03. Retrieved from <http://rural.nic.in/anual0203/chap-1.pdf>
- Ministry of Rural Development, Government of India. (2003-04). Annual Report 2003-04. Retrieved from <http://rural.nic.in/annualrep0304/chapter%201.pdf>
- Ministry of Panchayati Raj, Government of India. (2010). Annual Report 2009-10, 2010-11 and State of Panchayati Raj Report, 2006-07, 2007-08.
- National Advisory Council. (n.d.). Implementation of PESA. Retrieved from <http://www.nacdip.net/implementation.html>
- Nimesh, A. (2022). The idea of self-governance and tribal revolts in colonial period. In Behera, C. Maguni (Ed.), *Tribe, Space, and Mobilisation: Colonial Dynamics and Post-Colonial Dilemma in Tribal Studies* (pp. 133-150). Singapore: Springer.
- Nusrat, R. (2023). Status of implementation and governance challenges of PESA Act in extremist affected areas: A study in Chhattisgarh. Research Report Series, 149. Hyderabad: Centre for Equity and Social Development, National Institute of Rural Development and Panchayati Raj, Ministry of Rural Development, Govt. of India.
- Parmar, A., Baruah, A., Parmar, B., Christian, F., Shukla, S., & Ganguly, V. (2007). Shaping of tribal identity and concept of self-rule in Gujarat. Ahmedabad: Behavioural Science Centre.
- PRIYA. (1997). Tribals' Perception on Self-Governance. Delhi: PRIYA.
- Rao, P. T. (2014). Politics of Tribal Land Rights. *Economic & Political Weekly*, 67-70.
- Rao, P. T. (2014). Politics of Tribal Land Rights: Notes From Andhra Pradesh. *Economic & Political Weekly*, 67-70.
- Sankaran, S. R., Reddy, W. R., & Sarap, K. (2017). National seminar governance, resources and livelihoods of Adivasis in India: Implementation of PESA and FRA. National Institute of Rural Development and Panchayati Raj, Ministry of Rural Development, Government of India.
- Sharma, A. (2024). A study on challenges and successes of PESA Act implementation in Rajasthan. *ShodhKosh: Journal of Visual and Performing Arts*, 5, 10.29121/shodhkosh.v5.i6.2024.4199.
- Sisodia, Y. S. (1998). PESA in tribal areas. *Kurukshetra*, 66(9), 29-33.
- The Gazette of India. (1996, December 24). The Provision of Panchayat (Extension to Scheduled Areas) Act, 1996; Act 40.
- The Logical Indian. (2019). SC orders forced eviction of over 10 lakh tribal & forest dwellers. Retrieved December 24, 2022, from [\[https://thelogicalindian.com/news/forced-eviction-sc/#:~:text=In%20a%20significant%20order%2C%20the%20Supreme%20Court%20on,The%20Owritten%20order%20was%20released%20on%20February%202020\]\(https://thelogicalindian.com/news/forced-eviction-sc/#:~:text=In%20a%20significant%20order%2C%20the%20Supreme%20Court%20on,The%20Owritten%20order%20was%20released%20on%20February%202020\)](https://thelogicalindian.com/news/forced-eviction-sc/#:~:text=In%20a%20significant%20order%2C%20the%20Supreme%20Court%20on,The%20Owritten%20order%20was%20released%20on%20February%202020](https://thelogicalindian.com/news/forced-eviction-sc/#:~:text=In%20a%20significant%20order%2C%20the%20Supreme%20Court%20on,The%20Owritten%20order%20was%20released%20on%20February%202020)
- TV, L. S. (Producer), & TV, L. S. (Director). (2013). Tribals & Indian Constitution's 5th Schedule [Motion Picture]. Retrieved December 21, 2022, from <https://www.youtube.com/watch?v=na109ljuv4Y>